

Het verlangen naar God in Psalm 42

Jan Muis

PThU Summerschool 2016 Aangeraakt door Verlangen

Doorn, 29 juni 2016

1. *Het verlangen naar God als theologisch thema*

In het eerste jaar van mijn studie publiceerde Gerard Kornelis van het Reve het boek *Nader tot U*. Hierin stond een gedicht dat indruk maakte, ook op mij. Het heet *Dagsluiting*:

Eigenlijk geloof ik niets,
En twijfel ik aan alles, zelfs aan U.
Maar soms, wanneer ik denk dat Gij waarachtig leeft,
dan denk ik, dat Gij Liefde zijt, en eenzaam,
en dat, in zelfde wanhoop, Gij mij zoekt,
zoals ik U.

Dit twijfelende zoeken, dit verlangen naar God was voor velen herkenbaar. Wat minder opviel was dat goddelijk en menselijk verlangen hier niet van elkaar te onderscheiden zijn. God zoekt even eenzaam en wanhopig naar mensen als mensen naar God. Dit verlangen van God naar mensen werd door Van het Reve in andere gedichten uitgesproken sexueel getekend, wat leidde tot een proces wegens Godslastering.

Maar God is geen mens. God is God. Kan een mens vanuit zijn eigen verlangen dan ooit tot een beeld van God als God komen? Kan een godsbeeld dat door menselijk verlangen wordt gevormd, iets anders zijn dan een beeld van die mens zelf, een product van wensdenken, projectie. Het grootste wantrouwen tegen een natuurlijk Godsverlangen vinden we volgens Rick Benjamins bij Calvijn en Freud.¹ Calvijn ziet verlangen als een zondig begeren dat de mens van de ware God afleidt en tot afgoderij voert. Freud als een religieuze sublimatie van lichamelijke driften, een illusionair wensdenken.

Hoort Barth misschien ook in dit rijtje? Is het menselijk verlangen naar God niet een vorm van wat Barth 'religie' noemt? Hij omschrijft de religie als 'das Unternehmen des Menschen, dem, was Gott in seiner Offenbarung tun will und tut, vorzugreifen, an die Stelle

¹ Rick Benjamins, 'Verlangen als theologisch thema', *Kerk en theologie* 67, 1 (2016), 12-14.

des göttlichen Werkes ein menschliches Gemächte zu schieben, will sagen, an die Stelle der göttlichen Wirklichkeit, die sich uns in der Offenbarung darbietet und darstellt, ein Bild van Gott, das der Mensch sich eigensinnig und eigenmächtig selbst entworfen hat'.² Barth vraagt: 'Sind die Götter nur die *Spiegelbilder* und Garanten der *Bedürfnisse* und des Vermögens des in Wirklichkeit *einsamen* (curs. J.M.) (...) Menschen?'³

Wantrouwen tegen elke vorm van Godsverlangen lijkt me misplaatst. Menselijke verlangens zijn niet per definitie zondig, maar horen tot de goede schepping. Dit wat betreft Calvijn. En een mens is als schepsel niet bij voorbaat opgesloten in zijn lichamelijk en driftmatige bestaan. Dit wat betreft Freud.

En Barth? Die heeft zichzelf al gecorrigeerd door in zijn scheppingsleer met een beroep op Psalm 42 en op Augustinus te schrijven dat de mens geschapen is met verlangen naar God: 'Dass er (der Mensch) als Mensch existiert und das er Gottes bedürftig ist, ist (...) eins und dasselbe.'⁴

De ontkenning van elk authentiek Godsverlangen lijkt een symptoom van de dominante moderne opvatting dat de werkelijkheid een autonome en gesloten natuurwerkelijkheid is zonder God. God kan dan alleen nog worden voorgesteld als een onwerkelijke instantie of als een bovenwereld of bovennatuur die van onze wereld gescheiden is. Waar de werkelijkheid als schepping wordt opgevat ligt niet de geslotenheid, maar de openheid voor God voor de hand. Ook het menselijk verlangen is open voor God. De rooms-katholieke traditie heeft hier altijd aan vastgehouden. Ook de zonde heeft het menselijk verlangen naar God niet totaal bedorven of vernietigd. De mens kan boven zichzelf uitstijgen en naar God reiken. God is de vervulling van een menselijk verlangen, het antwoord op een menselijke vraag.

Betekent dit dat we vanuit dit verlangen en deze vraag dan ook bij God kunnen uitkomen? Deze suggestie vinden bij Karl Rahner. Ook postmoderne theologen als Kearny en Caputo, beiden ook van huis uit rooms-katholiek, zoeken God in het menselijk verlangen.⁵

² Karl Barth, *Die Kirchliche Dogmatik I/2. Die Lehre vom Wort Gottes*, Zürich: Theologischer Verlag Zürich 1937, 329.

³ Barth, *KD I/2*, 337.

⁴ Karl Barth, *Die Kirchliche Dogmatik III/2. Die Lehre von der Schöpfung*, Zürich: Theologischer Verlag Zürich 1948, 494.

⁵ Benjamins, *Verlangen als theologisch thema*, 15-19.

Maar ook bij een modern protestants theoloog als Tillich zien we een dergelijke benadering: “Life is striving (...) toward ultimate and infinite being. (...) In the words of Paul (Romans 8: 19-22), the longing of all creation for the liberation from the “subjection to futility” and ‘the shackles of mortality’ is described with a profound poetic empathy. These words are a classical expression of the self-transcendence of life under all dimensions. One can also think of Aristotle’s doctrine that the movements of all things are caused by their *eros* toward the “unmoved mover””.⁶ Zelf-transcendentie en verlangen naar vervulling worden bij Tillich heel algemene en bijna alomvattende begrippen. Dit roept vragen op. Geven Paulus en Aristoteles werkelijk uitdrukking aan dezelfde ‘self-transcendence of life’? Is het verlangen van Paulus en Aristoteles gericht op dezelfde God? Is de God die doden opwekt een onbewogen beweger? Zit het verlangen naar God in het menselijk leven ingebakken of wordt het in de loop van een mensenleven op een bepaalde, concrete manier gewekt? Nog anders gezegd: is het verlangen naar de vervulling van ons menselijk bestaan als zodanig verlangen naar God? Komen we bij God uit, wanneer we het goede, schone en ware zoeken?

Ik wil vanmorgen deze vragen niet systematisch bespreken, maar kijken naar een concrete uiting van verlangen naar God: Psalm 42. Een lied dat wij allen gezongen hebben, misschien ook wel als uitdrukking van ons eigen verlangen naar God. Ik lees die tekst niet primair exegetisch of meditatief, maar met de genoemde theologische vragen in mijn achterhoofd. Vervolgens kijk ik naar een preek van Augustinus over deze Psalm. Hoe verstaat hij het verlangen naar God in deze Psalm? Daarna maak ik enkele afsluitende opmerkingen.

2. Het Godsvelangen in Psalm 42

Wanneer je heel Psalm 42 zou moeten karakteriseren, kun je hem beter een klaaglied noemen dan een lied van verlangen. Het verlangen wordt aan het begin wel heel beeldend uitgedrukt, maar in het vervolg overweegt toch de klacht. Nu heeft verlangen altijd iets van een tekort en een gemis. Wie niets mist, verlangt niet. Maar naast het negatieve van het gemis, is er in elk verlangen het opgetogen uitzien naar het aantrekkelijke, het verkrijgen van het verlangde, de vervulling van het verlangen. Zonder dit blij vooruitzicht is er alleen verdriet, geen verlangen. Elk verlangen is een mengeling van gemis en attractie. In Palm 42 staat het tekort voorop. Het verlangen is hier duidelijk een behoefte.

⁶ Paul Tillich, *Systematic Theology* 3, London: SCM Press 1978² (1963¹), 87.

Het tekort en het gemis worden niet erg concreet omschreven, maar wel waarom het gemis de dichter zwaar valt. Hij is ver weg van de tempel, waar hij ooit binnenging in een feestvierende menigte van medegelovigen. En zijn toestand hier en nu is zodanig, dat de mensen om hem heen de hele dag vragen: waar is uw God? Zijn toestand is voor hen geen teken van Gods presentie en werkzaamheid. Dat laat de dichter niet onberoerd: tranen zijn niet alleen zijn dagelijks, maar ook zijn nachtelijk brood. (4) Maar niet alleen door de omstandigheden, de afwezigheid van medegelovigen en de aanwezigheid van honende buitenstaanders voelt hij zich bedrukt en neergebogen, ook door God, zijn rots: ‘waarom vergeet u mij?’ (10) Hij is eenzaam. Is hij ook wanhopig?

Wanneer hij dorst naar God zoals een hinde smacht naar water in beekbeddingen, naar welke God verlangt hij dan? God wordt op één uitzondering na genoemd met de algemene namen *elohiem* en *el*, niet met de eigenaam JHWH. Hij verlangt er naar om bij God te komen en zijn aangezicht te zien. (3) Dit komen en zien vindt concreet plaats in de tempel, bij het altaar (Psalm 43, 4). Hij verlangt naar de levende God (3), de God van zijn leven (9), dat wil zeggen de God die werkzaam is en die hem het leven geeft.⁷ Hij roept zijn ziel op om op God te hopen. Zijn ziel, dat is hij zelf.⁸ Hij zegt tegen zichzelf: eens zul je weer loven de ‘bevrijdingen van zijn aangezicht’ (6), de bevrijdende gebeurtenissen waarin hij Gods persoonlijke presentie ervaart. En hij spreekt over de *chesed*, de gunst, de trouw die JHWH gebiedt (9) – dit is de enige plaats waar God JHWH wordt genoemd. De God waar de dichter naar verlangt heeft een gezicht en een naam. Hij weet *wie* God is. En hij weet *hoe* deze God is: God leeft en geeft leven, wil bevrijden en zijn gunst en trouw bewijzen. De wie-vraag en de hoe-vraag naar God is voor hem geen open vraag meer. Johan H. de Groot (van 1936 tot zijn dood in 1942 hoogleraar Oude Testament in Utrecht) verduidelijkt dit door een onderscheid te maken tussen heimwee en verlangen: ‘(...) men kan verlangen hebben naar

⁷ ‘Eigenaardig is in verband met dit beeld de uitdrukking: *levende God*. vs. 3. In vs. 9 wordt dat *de God mijns levens*. Dit laatste berust op het eerste, maar het is er ook de explicatie van. Een doode God kan niets doen, allerminst den dorst lesschen van het naar hem uitgaande menschenhart; er gaat ook geen leven van uit. Men kan zeggen, dat de woorden *een doode God* in zichzelf een tegenstrijdigheid zijn, en dat zoo ook het woord *levend* als nadere aanduiding Gods overbodig is. In theorie mooge dat zo zijn; in de practijk is het niet zoo. Zoo heel velen buiten en in Israël, ook buiten en in de christelijke gemeente, hebben een dooden God of doode Goden.’ J.J.P. Valetton Jr., *De Psalmen*, Tweede druk, geheel herzien door H. Th. Obbink, Nijmegen: Ten Hoet 1912, 247-248.

⁸ Hans Walter Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments*, München: Kaiser 1973, 33-35, 48.

God, zonder God echt te kennen, naar opheffing uit den dagelijkschen sleur (...). Wie echter heimwee heeft, weet iets anders. Wie heimwee heeft naar zijn vaderland, zijn geboortestreek, zijn huis, moet dat land, dat huis kennen. Zo kent de dichter hier God.⁹

Het verlangen vindt plaats in de *nefesj*, doorgaans vertaald met ziel. Wolff heeft in zijn studie over de antropologie van het OT laten zien dat deze term in verschillende contexten vele verschillende dingen kan betekenen, maar altijd staat voor de mens zelf in zijn behoefte.¹⁰ De ziel, dat is de behoeftige persoon, het verlangende zelf. Dit verlangen is in deze psalm niet onlichamelijk, niet puur geestelijk. Vaak wordt de lichamelijke dorst van de hinde opgevat als beeld van de geestelijke dorst van de dichter, maar zijn lichamenlijk en geestelijk verlangen wel zo van elkaar te scheiden? Verlangen naar God is verlangen naar leven, echt leven, en menselijk leven is in de bijbel lichamenlijk en geestelijk leven; niet het leven van een lichaam en een daarvan gescheiden ziel.¹¹

Verlangen is niet het enige dat een *nefesj* doet. Hij gedenkt ook; hoe hij ging naar de tent van God (5). In onze vertaling is die ‘tent’ gewijzigd in een ‘dichte stoet’, volgens Kraus en Van Uchelen ten onrechte.¹² Maar de ziel kan zich niet alleen naar een aantrekkelijk verleden uitstrekken; ook naar een aantrekkelijke toekomst. De dichter spreekt zichzelf toe: hoop op God. Van de God die hij gedenkt, valt iets te verwachten. Het verlangen van deze gelovige is ingebed in gedenken en hopen. Daardoor is het geen vorm van wanhoop.

3. De uitleg van Augustinus

Hoe legt Augustinus deze Psalm nu uit voor zijn gemeente? Ik beperk mij tot zijn belangrijkste moves en duidt deze kort aan.¹³

⁹ Johan de Groot, *In de binnenkamer van het Oude Testament*, Nijkerk: Callenbach 1975², 43.

¹⁰ Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments*, 33-35, 47; vgl. H.J. Kraus, *Theologie der Psalmen*, Neukirchen: Neukirchener Verlag 1979, 181.

¹¹ Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments*, 40.

¹² H.J. Kraus, *Psalmen 1-63*, (Biblischer Kommentar Altes Testament XV/1), Neukirchen: Neukirchener Verlag 1972⁴ (1961¹), 317, 320; N.A. van Uchelen, *Psalmen II*, (De prediking van het Oude Testament), Nijkerk: Callenbach 1977, 12.

¹³ Aurelius Augustinus, *Zoals het hart verlangt. Preken over de Psalmen*, Vertaald en ingeleid door Martijn Schrama, Wim Sleddens en Hugo De Lil, (Sleutelteksten in godsdienst en theologie 24), Zoetermeer: Meinema 2001, 106-128. De paginanummers in de tekst verwijzen naar deze uitgave.

Wie is hier aan het woord? Wij zelf, het lichaam van Christus, de kerk, alle gelovigen op aarde.

Het is een leerdicht, en wat leert het? Dat Gods onzichtbaar wezen vanaf de schepping der wereld door de rede aanschouwd wordt in zijn werken (Romeinen 1,20).

Smachten naar God is smachten naar God als bron. Want, met Psalm 36, 10: bij U is de bron van het leven; in uw licht zien wij licht.

Verlangen naar God is smachten naar een bron zoals een hert dat doet. Dat wil zeggen: snel, haastig.

Maar een hert is niet alleen snel, het vertrapt ook slangen. Wij moeten ons naar God haasten door onze slangen te vertrappen, onze ondeugden (*vitia*) en valse begeerten (*cupiditates*). Niet elke begeerte leidt naar God toe; er zijn ook begeerten die van God af leiden. Wij kunnen alleen naar God verlangen als we vrij zijn van verkeerde verlangens.

Naar God verlangen is op weg zijn naar zijn huis en zijn aangezicht, pelgrim zijn. Op die weg zijn tranen mijn brood, dag en nacht. De tranen van het verlangen zijn niet bitter, maar zoet, als brood. Verlangen is zoet, verwachting van iets beters, iets aantrekkelijks. Niet alleen bij nacht, bij tegenspoed, ook bij dag, in voorspoed. Dat wil zeggen: ook als het mij goed gaat, blijf ik verlangen naar God met zoete tranen. Want het geluk van deze wereld is onzeker, vergankelijk, iets van even, vluchtig en voorbijgaand. En, zoals 2 Korintiërs 5, 6 zegt: zo lang wij in dit lichaam zijn, zijn wij ver van de Heer.

Deze situatie maakt het mogelijk dat een heiden mij zegt: waar is jouw God? Als ik dat aan hem vraag, dan wijst op een steen of op de zon. Hij kan zijn god aan onze lichamelijke ogen laten zien. 'Eigenlijk is mijn probleem niet dat ik geen God zou hebben om te laten zien, maar dat hij de ogen niet heeft waaraan ik Hem kan laten zien. (...) Aan wat voor ogen kan ik de schepper van de zon laten zien?' (114)

En nu komt er een opvallende wending en een lange uitweiding: omdat ik te horen krijg 'waar is jouw God?' ben ik mezelf die vraag gaan stellen, zegt Augustinus. 'Ik ben ook zelf op zoek gegaan naar mijn God, om zo mogelijk niet alleen in Hem te geloven, maar Hem ook enigszins te zien.' (115)

Gods onzichtbaar wezen wordt door de rede aanschouwd in zijn werken (Romeinen 1,20). Ik zie de aarde, de zee, de sterren, de zon en de maan. Verwonderd, verbaasd. Hoe vind ik hem die dat gemaakt heeft?

Wat ben ik voor iemand, dat ik zulke vragen stel? Ik heb niet alleen een lichaam met ogen, maar ook een ziel die deze vragen onderzoekt. 'Ik heb de hemel geprezen, de sterren, de zon en de maan, maar ik heb ze gezien met mijn ogen. De ogen zijn ledematen van mijn

lichaam en vensters van mijn geest. Maar degene die erdoor kijkt is binnen in mij, en als hij afwezig is omdat hij aan iets anders denkt, staan ze voor niets open. Maar mijn God, die gemaakt heeft wat ik met mijn ogen zie, moet ik niet met die ogen gaan zoeken.’ (115) De geest kent dingen op niet-zintuiglijke wijze, door innerlijke waarneming, dingen zonder kleur, geur, geluid of smaak: wijsheid, gerechtigheid. Er is iets dat gezien wordt door de geest, zonder zintuigen. ‘Is iemands God dan zoiets als zijn geest? Je kunt God alleen met de geest waarnemen, maar je kunt Hem niet zien zoals je je geest ziet.’ De geest die iets als God zoekt, zoekt ‘onveranderlijke waarheid, een zijn zonder enige onvolkomenheid’ (*incommutabilem veritatem, sine defectu substantiam*). De menselijke geest kan dat niet zijn, want die is veranderlijk. God is boven mijn geest. Daarom zegt de Psalm: ik heb mijn ziel uitgestort boven mij. NB: er staat in de Psalm: *in* mij. Augustinus vertaalt of leest: *boven* mij. De vulgata vertaalt ‘in mijn ziel’ (*effudi in me animam meam*). Ik heb niet kunnen vinden op welke vertaling Augustinus zijn uitleg baseert. Duidelijk is dat hij uit de Psalm opmaakt dat je God alleen vindt door boven je ziel uit te gaan, dat wil zeggen boven de geestelijke werkelijkheid van de mens. Augustinus zegt hier dat de werkelijkheid van God niet zintuiglijk waarneembaar is, net als de menselijke geest en dat God anders en hoger is dan een menselijke geest: een onveranderlijke en volmaakte geest. Feitelijk is dit antwoord op de waar-vraag naar God tegelijk een antwoord op de wat-vraag naar God in het kader van een niet-empirische werkelijkheidsopvatting.

Wie verlangt naar God, zoekt Gods tent, zijn kerk op aarde, en die tent is de weg naar de uiteindelijke bestemming, Gods huis, een verborgen plaats in de hoogste hemelen. (117) Daar is wat ons verlangen aantrekt: ‘Terwijl hij nog verwonderd keek naar de ledematen van de tent werd hij verder geleid naar het huis van God: hij volgde iets dat hem aantrok, een soort innerlijk en verborgen genoegen, alsof uit het huis van God zachte orgeltonen klonken (*quamquam dulcedinem sequendo, interiorem nescio quam et occultam voluptatem, tamquam de domo Dei sonaret suaviter aliquod organum*).’ (118) ‘In het huis van God is het altijd feest (*festivitas sempiterna*). (...) De nabijheid van Gods aangezicht...een vreugde zonder einde (*laetitia sine defectu*). (...) En afkomstig van de eeuwig doorgaande feest weerklinkt een of ander bekoorlijke melodie de oren van je hart streelt, als de wereld tenminste niet teveel lawaai maakt (*sonat nescio quid canorum et dulce auribus cordis: sed si non perstrepat mundus*). (119)

Tot zover de uitleg van Augustinus. Deze is een decontextualisatie en recontextualisatie door middel van allegorese: het huis van God is niet meer de tempel in

Jeruzalem, maar Gods woning boven de hemel; de woonplaats van de dichter niet de Hermon, maar de aarde, het lichamelijke bestaan; het volk van God is het lichaam van Christus. Ik denk dat wanneer in de kerk deze Psalm wordt gezongen als uitdrukking van ons verlangen naar God, altijd iets dergelijks plaatsvindt.

Vraag is wel of de tegenstelling tussen lichaam en geest, aarde en hemel die Augustinus maakt, bijbels is. Moeten wij deze aarde en ons lichaam verlaten om God te vinden? God laat zich toch ook vinden in dit aardse en lichamelijke bestaan, in de tempel, in zijn volk, in zijn Zoon.

Terecht wijst Augustinus er op dat er ook verkeerde verlangens zijn, die ons van God afleiden, al worden zij ter sprake gebracht via de vreemde allegorese van slangen die door de herten worden vertrapt. Alleen: zijn alle aardse verlangens verkeerd? En: zijn verlangens verkeerd omdat ze aards zijn?

De opgang naar God is bij Augustinus geen terugkeer naar onze goddelijke oorsprong, zoals bij Plotinus. Augustinus is wel als neo-platonicus begonnen, maar heeft door de lectuur van Genesis geleerd dat wij geschapen zijn en dat God schepper is. God is wel de bron van ons leven, maar geen oorsprong waaruit wij voortvloeien. Augustinus beseft, evenals de platoonse traditie, dat de werkelijkheid van God groter is dan de zintuigelijk waarneembare werkelijkheid en de werkelijkheid van onze menselijke geest.

De zoektocht naar God die Augustinus schildert is geen menselijke zelf-transcendentie in de zin van een menselijke verlangen dat uit eigen aandrift en kracht boven het mens-zijn uitstijgt, geen algemeen en natuurlijk menselijk Godsverlangen. Augustinus brengt de zoektocht naar God ter sprake om voor zichzelf de vraag te beantwoorden waar God is.

Het meest opvallende vind ik dat Augustinus deze vraag van de heiden waar God is, ook aan zichzelf gaat stellen. Hij wil niet alleen geloven, maar ook zien. En in die zoektocht lijkt hij wel te beginnen vanuit een soort nulpunt, alsof hij nog helemaal moet uitvinden *wat* God is, terwijl hij in geloof al weet *wie* en *hoe* God is. Tegelijk blijft dit antwoord op de wat-vraag naar God helemaal deel uitmaken van een preek tot de gemeente. Deze dubbelheid maakt dat Augustinus zowel gelovigen als niet-gelovigen kan boeien. Augustinus is een gelovige die zich goed in de vragen van niet-gelovigen kan verplaatsen, die zichzelf die vragen ook kan stellen en ze als gelovige kan beantwoorden.

4. Besluit

Niet elk verlangen naar God is afgoderij, want God wil door mensen bemind worden en er is geen liefde zonder verlangen.

Niet elke behoefte is verlangen naar God, want niet alles wat mensen beminnen is een goede gave van God. Niet elke religieuze behoefte is een verlangen naar God, want religie kan ook op afgoden gericht zijn.

Augustinus heeft beide kanten, de verbondenheid van geloof en verlangen en het onderscheid tussen goede en verkeerde verlangens, gezien als weinig anderen. In dat opzicht blijft hij richtinggevend, zowel voor hen die elk verlangen naar God wantrouwen en verdacht maken als een egocentrische en egoïstische behoefte, als voor hen die in het menselijk verlangen de oplossing zien van alle theologische problemen.

Zonder verlangen is er geen *menselijke* omgang met God. Daarom kunnen we niet elk Godsverlangen opvatten als religie in de negatieve zin van Barth.

Maar zonder een kritische omgang met onze menselijke verlangens is er geen omgang met *God*. Daarom kunnen we ook niet elke vorm van religie opvatten als positief verlangen naar God.

Religie is als zodanig nog geen verlangen naar God. Wat dan wel? Een interessante suggestie vond ik in een interview met Hans van Stralen naar aanleiding van zijn recente boek waarin hij, naast Schleiermacher, Chateaubriand en Chesterton, Van het Reve, Kellendonk en Willem Jan Otten bespreekt als literaire apologeten.¹⁴ Hij zegt daar: ‘Van zowel Reve, Kellendonk en Otten leerde ik dat religie vooral verlangen naar geloven is.’¹⁵ Religie als verlangen naar geloven. Religie is niet verlangen naar God. Religie is verlangen naar geloven.

Wij kunnen niet geloven in God zonder naar God te verlangen. En God kan ons niet liefhebben zonder naar ons te verlangen. Maar geloven is nog iets anders dan verlangen. En goddelijk verlangen is nog iets anders dan menselijk verlangen. Beide punten heb ik overdacht in mijn recente boek *Onze Vader*.¹⁶

¹⁴ Hans van Stralen, *De literaire apologie. Een alternatieve verdediging van het christendom*, Antwerpen – Apeldoorn, Garant 2016.

¹⁵ ‘Met argumenten kom je er niet als het om religie gaat’, interview met Hans van Stralen, *Trouw*, 17 juni 2016.

¹⁶ Jan Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*, Zoetermeer: Boekencentrum 2016, 63-75, 265-268.

Het verlangen naar God in Psalm 42

Ik geloof niet dat het verlangen naar het goede, ware en schone ons vanzelf bij God brengt. Maar ik geloof wel dat in de gemeenschap met God onze verlangens naar leven, liefde, heiligheid en gerechtigheid worden vervuld.¹⁷ Op ongedachte wijze.¹⁸

¹⁷ Muis, *Onze Vader*, 384-385.

¹⁸ Muis, *Onze Vader*, 18.